

ORDU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI KİŞİLİK VE
KARAKTER İNŞÂSINDA DİNİN YERİ
SEMPOZYUMU

10-12 HAZİRAN 2016, ORDU

-I-

EDİTÖRLER

Yavuz Ünal
Şevket Pekdemir
Yusuf Bahri Gündoğdu
Orhan İyibilgin
Sait Kar

Özet

Bildiri metnimizde genel olarak kavramsal çerçevede kişilik, karakter ve diğer ilgili kavramlara ve aralarındaki ilişkilere temas edilecek, yeri geldikçe kişilik-karakter-dindarlık arasındaki ilişki üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede öncelikle en geniş anlama sahip kavram olan kişilik değişik açılardan ele alındıktan sonra, ilgili kavramlar olan karakter, mizaç ve benlik kavramları tanıtılacak, bunların psikoloji okullarındaki farklı anlayışlarına yer verilecektir. Daha sonra, toplumsal karakter kavramıyla da ilgili olan kişilik ve kültür arasındaki ilişkiye dair değerlendirmeler yapılacaktır. Sonuç bölümünde ise, bütün bu kavramsal çerçeve yaklaşımlar ışığında, kısaca kişilik-din/dindarlık ilişkisine dair çözümlemelere yer verilecektir.

Kavramsal Çerçeve

Kişilik

Kişilik kelimesi, Latince “persona” kelimesine karşılık olup, oyuncuların tiyatrodaki rollerine uygun olarak taktıkları maske demektir. Psikolojide ise kişiliğin ne olduğu konusunda tam bir mutabakat olduğu söylenemez. Bu anlamda kişilik kavramıyla ilgili psikoloji temelli açıklamaların farklılıkları dikkat çekicidir. Kişiliğin anlamlandırmadaki bu farklılaşmalar tanımlamalara da yansımıştır. Nitekim bu konuyla ilgili olarak Allport, kendi tespitlerine dayanarak kişilik kelimesinin kırk sekiz farklı tanımının yapıldığını belirtir. Diğer yandan gündelik hayatta da kişilik kelimesi farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

Kişilik kavramı, dilimizde bir kişi olarak bireyin kendi bütünlüğü içindeki varoluşunu dile getirmektedir. Bu varoluş sürecinde kişiliği oluşturan sosyal etkenler arasında kişinin çevresi yanında, ilk sosyal ilişkileri, ailesi, ev ve okul ortamının yanı sıra dini kuruluşların ve yaşantıların etkisi de sayılabilir. Ancak psikolojide kişilik kavramından kastedilen özellikle “bireysel farklılıklar”dır.

(*) Prof. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Bir kişiyi diğerlerinden ayırt eden özellikler olarak anlaşılabilecek olan bu farklılıklar, genel anlamda kişilik kavramı içerisinde ele alınabilir. Bireysel farklılıkların değerlendirilmesinde daha çok tutum ve davranışlardaki istikrarlı ve kişiye özgü, karakteristik görünümeler dikkate alınır. Bunlar da daha çok biyolojik yahut özel kişilik yanlarından ziyade, toplumsal veya sosyal kişilik, yani başkalarının gördüğü, gözlediği, dinlediği ve kanaat edindiği bir “söz” anlamına gelir.

Psikolojiye göre kişilik, bireyin özel ve ayırıcı davranışlarını içermekte olup, bireyin tipik davranışlarını temsil etmesi hasebiyle özel, bireyi başkalarından ayırt edici olması hasebiyle de ayırıcıdır. Benzer bir şekilde Fromm, kişiliği ayırt edici bir nitelik olarak tanımlamakta, kazanılmış ve kalıtımla geçen ruhsal özelliklerin tümünü tanıma dahil etmektedir. Bu tanıma göre insanlar genel olarak birbirlerine benzerler ancak insani problemlerini kendilerine özgü bir biçimde çözmeleri açısından her birey tektir ve bu teklik doğuştan gelen mizaç, yetenekler ve diğer ruhsal özelliklerle ve kazanılmış bir özellik olan karakterle alakalıdır. Miller ve Shelly’e göre ise kişiliği etkileyen faktörler arasında, yaşanan çevre, model alınmış davranış, pekiştirme, temel inançlar ve ön kabuller önemli konulardır.

Karakter

Psikolojide, özellikle Avrupa psikoloji okullarında kişilik kavramı zaman zaman karakterle eş anlamlı olarak kullanılır. Psikolojide karakterin kalıtsal yönünün de olduğu kabul edilse de, genel kabul sonradan edinildiği yönündedir. Bu çerçevede örneğin Adler, kişilik gelişiminin aşağılık duygusu ve bireyin onu aşmak için geliştirdiği yollarla belirlendiğini savunurken, Freud psikanalizinde kişilik yerine daha çok karakter özellikleri üzerinde durur. Allport ise kişilik ve karakter kavramlarının ilişkilerinden söz ederken, “*karakter; değeri yükseltilmiş kişilik, kişilik değeri düşürülmüş karakterdir*” ifadesini kullanır. Karakter sosyal niteliği olan bir kavramdır. Kişiyi özelleştiren, başkalarından farklı yapan ve yöneten şey amaçtır. Bu amaç, şu veya bu şekilde hayatın daha çok ilk yıllarında ortaya çıkarak, karakteri belirlemektedir. Bu da her şey doğuştanmış izlenimine yol açmaktadır. Adler’e göre karakter oluşumunda iki faktör rol oynamaktadır. Bunlardan birincisi, üstünlük arzusu, ikincisi ise sosyal duygudur. Adler, insanın gizli amacının, üstünlük eğilimi olduğuna inanır. Bu eğilimin sosyal duyguyla maskelendiği kanaatindedir.

Karakter kavramının en kuşatıcı çözümlemesini ve tanımını geliştiren Freud’tur. Freud, karakteri davranışın temeli olan, ama onunla özdeş olmayan bir alan olarak tanımlar. Davranış ve dürtüsel yönelimler, görülebilir veya bilinebilir. Hatta karakterin özelliklerini içine alabilir. Ona göre karakter, insan eylem ve dü-

şüncelerinin çoğunun kaynağıdır. Öyle ki zamanla insanda içgüdüsel belirlenim kaybolarak insan karakterine göre eylemde bulunur, düşüncesini ona göre planlar. Karakter tarafından belli biçimde düşünme ve eylemde bulunmaya güdülenir. Yani örneğin, bir insan bir kitap almak istediğinde ya da bir şeyi alıp yemeyi arzu ettiğinde, kendi ekonomik gücü ne olursa olsun, eğer kendi ekonomik kârı düşüncesiyle almıyorsa, bu onun karakter özelliğinin bir sonucudur.

Yine Fromm'un karakter tipolojilerinde yer verdiği kavramlar esas alınarak bir örneklendirme yapacak olursak, mesela sevgiyi, salt "sevilme" merkezli olarak algılayıp, sevme merkezli görmeyen kimi "alıcı" karakter tipleri, sevdikleri kimselerden sevgi görmediklerinde çok etkilenirler. Bunu kişiliklerine bir saldırı yahut telafisi imkânsız bir yara gibi algırlar. Kendileriyle baş başa kalmaya korkarlar. Eğer dindar iseler, "Tanrı" algıları, her şeyi O'ndan bekledikleri, kendi şahıslarına hiçbir rol vermedikleri bir anlayışta işlev görür. Bunlar genelde kimseye "hayır" diyemeyen, bunun sonucunda da eleştirel yetenekleri kaybolacağından dolayı başkalarına bağımlı hale gelecek olan tiplerdir.

Eğer "sömürücü" bir karakterden söz ediyorsak, bu tipler de her şeyi dışarıdan beklerler. Ancak "alıcı tip" gibi, başkalarının vermesini beklemez, onlardan zor kullanarak ya da hileyle elde ederler. Üretmektense çalmayı tercih ederler. Kendisinden bir şey sızdırabilecekleri her şeyi ve herkesi kullanıp sömürürler.

Toplumsal Karakter

Fromm, çalışmalarında bireysel karakter yanında, hatta daha çok toplumsal karakter kavramı üzerinde durur. Ona göre toplumsal karakter, belli bir kültürdeki insanların çoğunda bulunacak karakter özelliklerinden ziyade, o kültürün gereklerine uygun eylemde bulunmaktan haz duyma, mutlu olma şeklinde işlevsel olur. Toplumsal karakterin işlevi, belli bir toplum içindeki insani gücü, bu toplumun sürekli işlemesi amacı için şekillendirip yönlendirmektir. Bu çerçevede toplumsal karakteri şekillendiren etken yahut güçler arasında, toplumun sosyo-ekonomik yapısı insanın doğası, anne-babanın karakter yapısının etkisi, çocuğu eğitme ve yetiştirme yöntemleri, o toplumun düşünürlerinin etkisi, saygın fikir ve ülküler sayılabilir.

Mizaç

Mizaç, tepki biçimini gösterir, bu nedenle yapısaldir ve değişmezlik özelliği vardır. Karakter, özellikle hayatın ilk yıllarındaki yaşantılarla şekillenir. Yeni yaşantı ve sezgilerle bir ölçüde değişebilir. Yani bir birey, eğer sıcakkanlı bir mizaç sahibi ise, tepkileri çabuk ve kuvvetli olur. Bu çabukluğun hangi konularda ola-

çağı, kişinin karakterine göre şekillenir. Eğer kişi, sadisttik bir karaktere sahipse, yıkıcılık ve acımasızlık konusunda çabuk ve kuvvetli olacakken; eğer sevecen ve insancıl bir kimse ise, sevdiğinde, bir haksızlık ile öfkelenirildiğinde ve yeni bir fikir aracılığı ile etkilendiğinde çabuk ve kuvvetli olacaktır. Karakter ahlak ile ilgili iken, mizaç yapısal olandır ve doğuştan olan tepki biçimi ile ilgilidir. Bu nedenle insanların kişilikleri ile ilgili çözümlemelerde bu farkı iyi gözetmek gerekir. Özellikle belli bir mizaç yapısındaki iyi bir kimseyi, başka bir mizaç yapısındaki kötü bir kimse ile karşılaştırmak bizi yanlış sonuçlara götürür. Örneğim Fromm'a göre Jung'un içe dönük/dışa dönük kişilik tiplerine ilişkin kimi analizlerinde, birini "iyi" birini "kötü" yargısıyla değerlendirmek yanılıdır. Kabul edelim ki kimi değerlendirmelerde, dışa dönük tipleri beğenenler, içe dönük olanları eleştirmek için, onların serbest, "rahat davranamayan, nevrotik sorunlu kimseler olduğunu ifade edebiliyorlar. Tersine içe dönük olanları olumlamak için de dışa dönük olanların, derinliksiz, yüzeysel tipler olduğu söylenebiliyor. Oysa buradaki en büyük mantık hatası belli bir mizaç yapısındaki "iyi" olan bir kim-

32

seyi, başka bir mizaç yapısındaki "kötü" olan biriyle veya tersine bir şekilde karşılaştırmaktır Karakter ise, hem ahlaki yargının konusu, hem insanın ahlaki gelişiminin hedefidir. Tam olarak davranışının karşılığı değil, davranışın güdüleyici kaynağı olarak işlev görürler Çünkü salt gözlemlenen davranışlardan hareketle karakteri açıklamaya kalkmak yanlış olur. Fromm'un verdiği örnekten hareket edersek, örneğin "cesurluk" şeklindeki bir davranış gözlemlediğimizde bunu nasıl yorumlamalıyız? Cesurluk, bir insanın kendi rahatını, özgürlüğünü, konforunu, rahatını tehdit eden tehlikelerden, yılmadan belli bir davranış göstermedir. Bu davranış özelliğini çeşitli karakter özellikleriyle birlikte ele aldığımızda, davranış kaynaklarının güdülerinin farklı farklı olduğunu görürüz. Örneğin, başkalarını kendine hayran bırakmak yahut kendini yok etmek istediğı için intihar kamufleji olarak "cesur" denilebilecek davranışlarda bulunulabilir. Ama aynı şekilde bir amaç, ideal, dava uğruna da "cesur" davranılabilir. Örneğin bir insan kimseye muhtaç olmamak amacıyla ekonomik şartlarını da dikkate alarak "tutumlu" davranabilirken; bir diğeri de cimrilik sebebiyle tutumlu gözükebilir. Yani mizacı olduğu gibi, salt davranış da karakter özelliğı olarak yorumlamak yanıltıcı olacaktır. O halde, karakterin temel yapısı dünya ile özel ilişkilerden kaynaklanır. Bu süreçte, dış dünyayı, nesneleri kendine mal etme kendisi ve başka insanlarla ilişki içinde olma şeklinde iki yaşantı işlevsel olur. Bu işlevsellik bağlamında, insanın ayırt edici olan, değişmeye karşı koyan alışkanlık ve düşünceleri, onun karakter yapısından kaynaklanır Bunun sonucunda oluşacak mantıksal çıkarsamalar, yargılar ve diğeri düşünceler ve davranışlar hep karakterin sonucu olarak var olur.

Son olarak Adler’e göre, dindarlık da bir karakter özeliğidir. Ancak dinin şekillendirdiği değil, daha çok diğer karakter özelliklerinin dini algılamayla etkili olduğunu ve kişinin karakterine göre bir dindarlık oluştuğunu söylemektedir.

Ben / Benlik

Kişiliğin tamamlayıcı özelliklerini açıklamaya geçmeden önce kişilik tanımına içkin olan “ben” ve “benlik” kavramlarını açıklamak faydalı olacaktır. Benlik kavramı bağlamında bakıldığında kişilik genel olarak nesnel ve öznel olmak üzere ikiye ayrılabilir. Nesnel yan, ölçülebilir, tespit edilebilir, kişilik özelliklerine işaret ederken, öznel yan, kişinin kendi kişiliğini nasıl algıladığı ile ilgili olup, kendilik yahut benlik tasarımı olarak ifade edilebilir. Ancak bu noktada şunu not etmeliyiz ki bu iki cihet kişiliği tamamlayarak oluştursa da kişilik aynı zamanda sürüp giden dinamik bir sürece delalet etmektedir. Sayar’a göre ben olmak ya da benlik, tarihsel ve kültürel bağlamdan, içinden neşet ettiği toplumun değer ve yargılarından etkilenmektedir. Bu durumda evrensel değil yerel benlikler vardır. Kişilik ile ilgili olmakla birlikte aynı şey değildir. Çünkü benlik, toplumsal etkileşimden ortaya çıkan toplumsal bir üründür. Değişen sosyal durumlardan nispeten daha az etkilenen, daha kalıcı ve istikrarlı özelliklere atıfta bulunur. Kısacası, “benlik, kendisi üzerine düşünür, kişi onun farkına varır ve etkileşime açıktır”. Benliği kişiliğin sübjektif yanı olarak tanımlayan Baymur’un açıklamaları bu etkileşimin anlaşılması için önemlidir. Baymur, benliğin aşağıdaki soruların cevaplarını içerdiğinden bahsetmektedir:

- Ben neyim? (beceriksizim, akıllıyım, çirkinim vb.)
- Ben en yapabilirim? (Yeteneklerimizle ilişki kanılarımızı içerir)
- Benim için neler değerlidir? (Önceliklerimiz)
- Hayatta ne istiyorum? (Emel ve idealler)

Bu sorulara verilen cevaplar nazarından baktığımızda, benlik içimizdeki kendimizi yargılayan, değerlendiren ve davranışlarımızı düzene koyup bizi yöneten güç olarak anlaşılabilir. Bu kısmı bitirmeden önce benlik ile ilgili iki kavramı daha açıklamak yararlı olacaktır. Benlik ikiye ayrılabilir: ideal benlik ve var olan benlik. İlki bireyin olmak istediği kendisi ile alakalı iken, ikincisi bireyin yapıldığı davranış ve yaşantılarla süregelen, anlayıp değerlendirdiği kendisidir.

Kişilik ve Kültür İlişkisi

Kültürlerarası araştırmalar, kişiliklerin kültürel bağlamda var olması gerçeği bağlamında, kültürü ikiye ayırır: Bireyci ve kolektif kültür. Kuzey Avrupa ve

Amerika'da görülen bireyci kültürde insanlar, bireysel ihtiyaç ve başarılarla çok önem verip, kendilerini bağımsız ve eşsiz olarak görürler. Kolektif kültürlerde yetişenler ise kabile, millet, cemaat vb. büyük bir gruba ait olma isteğindedirler. Bu kültürlerde bireyler, kendi başarılarından çok, grup başarısıyla tatmin olurlar. Sayar'a göre, bireyci kültür narsizmi beslemektedir.

Kişilikle ilgili değerlendirmelerde, önemli noktalardan biri ayırıcı özelliklerdir. Bu bağlamda kişi, belirli bir kişilik özelliğini ne derece gösterdiğine göre sınıflandırılır. İki temel varsayımı vardır. Birincisi kişilik özelliklerinin değişmez olduğunu kabul eder. İkincisi ise, durumlara göre kararlılık gösterdiğini varsayar. Örneğin iyimser olarak betimlenen birinin, karamsar görünse bile, iyimser olma yönünün değişmez kişilik özelliği olduğunu değiştirmez. Aynı şekilde aile içinde uzlaştırmacı davranan bir bireyin, ekip çalışmasında da uzlaştırmacı olacağı varsayılır.

Değerlendirme ve Sonuç

34 Oluşturduğumuz kavramsal çerçevesinde gösterdiği gibi, kişilik kavramı diğer tüm kavramları da kuşatan, yer yer onlara eşdeğer bir kavram gibi de kullanılabilen en geniş kavramdır. Kişiliğin en önemi tamamlayıcı kavramı ise karakterdir. Öyle ki Avrupa psikoloji okullarının önemli isimleri karakter kavramının anlamına uygun düşen yanları da, kişilik kavramıyla tümüyle birleştirerek daha çok kişilik kavramını kullanmışlardır.

Kişilik, bütüncül ve kapsamlı bir kavram olarak, dindarlık ile de bağlantısız değildir. Ancak kişiliğin oluşumunda dindarlığın etkisinin ne olduğu sorusu yanında, dindarlığın çeşitli sosyal, kültürel, bireysel diğer kişiliğin diğer görüngülerinden veya özelliklerinden ne derece etkilendiği de ayrı bir önem arz etmektedir. Ayrıca çok sayıda farklılaşmış dindarlık görünümünün de anlaşılmasına imkân sunacaktır kanaatini taşımaktayız.

Kişilik/karakter-din ilişkisinin pratik hayattaki görünümüleri yahut aktüel değerlerine ilişkin bir şeyler söylemek gerektiğinde de, öncelikle gözlemlenebildiği kadarıyla gelenek ve dini inancın belirleyiciliğinin etki alanı azaldıkça, değerlerin bir kişilik özelliği olmayı kaybetmeye başlamasının bir tespit olarak dikkate alınmasının önemini vurgulamak istiyoruz. Öyle ki, popüler kültür sonucu toplumumuzda da artarak gelişen yeni değer algısı, kişisel hırslar, başarı ve kariyer beklentileri, piyasaya kendini kabul ettirme ve beğendirme çabaları v.b. noktalarına indirgenir hale gelmiştir. Bu durum beraberinde, ister dini alanın yaptırım ve yönlendirmeleri açısından bakalım, ister geleneksel algılardaki kimi davranış ve kişilik modellerinin etkinliği açısından olsun, bunları anlamsız ve değersiz bir hale getirilme noktasına gelmiştir. Bu durumda, aile değerleri ve

bağlılığı, dostluklar, iyilik, fedakârlık v.b. bireysel ruh sağlığını dinamik tutan ve toplumsal bütünlük ve birliğimizin teminatı olan değerler küçümsenir hale gelmiştir. Yeni kişilik/karakter oluşum ve gelişiminin yol açtığı, din ve dindarlığın ya tümüyle değersizleştirildiği yahut indirgemeci anlayışlarla diğer baskın kişilik/karakter özelliklerimizin bir tamamlayıcısı gibi işlev gördüğü günümüz dünyasında, olup biteni görüp yol ayrımına doğru gitmekte olduğumuzu fark etmek, kendini sorumlu hisseden her birimiz için en elzem ihtiyaçtır. Örneğin din dışı kaynaklardan beslenen kendi narsistik, sadistik, mazoşistik veya egoistik yönelimleriyle şekillenmiş kişilik/karakter yapıları, bazen psikoloji biliminin de ekseriyetle kabul ettiği fitraten taşıdığımız inanma, bir kutsala yönelme ihtiyaç veya arzumuzun da tatmin edilmesi noktasında, ya dinle ilişkinin sorun oluşturmadığı ve hatta yer yer din kılıfı ile maskelenerek bu hastalıklı kişilik/karakter yönelimlerinin kutsandığı bir dünyada yaşıyoruz. Aslında gerçek, ne din, ne dindarlık değil, bireyin kişilik/karakter yapısında güçlü bir şekilde yer edinmiş narsistik, sadistik, mazoşistik veya egoistik yönelimlerin din veya dindarlık kamuflajı ile dışavurumudur. Bu durumdur ki, kendilerini dindar olarak tanımlayan yahut öyle tanımlanan kimilerinin hiç rahatsız olmadan hatta haz duyarak şiddet uygulamaları sonucunu getirebilmektedir. Kanaatimizce bu noktada, gerek dinin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve gerekse sünnetin, daha sonrasında da ikinci el bilgi kaynaklarımızın nasıl okunduğu, nasıl anlaşıldığı, nasıl anlaşılması gerektiği, İslam tarihindeki kimi hadiselerin nasıl yorumlandığı ve sözlü kültürde nasıl aktarıldığı da oldukça önem arz etmektedir. Açıkçası bugün şu soru hâlâ cevap bulmaya ihtiyaç duymaktadır. Din, genel olarak ruhen sağlıklı, toplumsal barış ve kardeşliği destekleyen, kimseyi ötekileştirmeyen, sevgi ve muhabbet iklimine katkı sunan bir kişilik/karakter oluşumu ve gelişimini desteklemekte midir? Pratik hayata baktığımızda, bu soruyu cevaplayabilmek ne derece kolay gözükmektedir? Neden? Ve eğer var olan durumun hedeflenen durum ile örtüşme sorunu olduğu kanaati ağır basacak olursa, mevcut kişilik/karakter oluşumumuza karşın yeni İslami ve insani bir kişilik/karakter oluşturabilmek, var olanı dönüştürebilmek imkânları nelerdir? İşte bu sempozyum kanaatimce büyük oranda bu sorulara cevap arayacağımız bir yer olacaktır.

Bu konuda, teorinin de ötesine taşabilecek işlevsel süreçlere imkân bulabileceğimiz umudunu taşımaktayız. Aksi halde kişilik ve karakter, başka zihinsel ve duygusal motivasyonlarla şekillenirken din, maalesef sadece bir kamuflaj olmaksızın öte bir işlev göremeyecektir.

Yararlanılan Kaynaklar

Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul, 2015.

Erich Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, çev. Necla Aral, İstanbul, 2015.

Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükan, 5. Baskı, İstanbul, 1999.

Fromm, *The Heart of Man*, New York, 1964.

Fromm Erich, *The Sane Society*, London, 1963.

Feyzullah Eroğlu, *Davranış Bilimleri*, İstanbul, 2015.

Günsel Koptagel İlal, *Tıpsal Psikoloji*, İstanbul 1994.

Kemal Sayar, *Ruhun Labirentleri*, İstanbul, 2013.

Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, 2. Cilt, İstanbul, 1991.

C. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Der. Sibel Karataş, Rükzan Eski, İstanbul, 2009.

Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, Çev. Kamuran Şipal, 16. Baskı, İstanbul, 2016.